

Eleştiri mi? Eleştirel Düşünce mi? Eleştirel Düşünebilmek mi?

"Eleştiri" denilince genellikle bir görüşe, düşünceye, inanca, davranışa veya kişiye karşı öncelikle sözlü, kısmen de yazılı bir tavır anlaşılır. "Eleştiri" kavramının bu bağlamda kullanımı, daha çok kişisel bir tutuma işaret eder. Bu günlük, sıradan ve kişisel bir eylem olarak "eleştiri", bir huyun (veya huysuzluğun), bir bakışın ifadesidir; yerine göre de psikolojik, kültürel, ama özellikle öznel bir tutumla eşleşir.

"Akademik eleştiri" kavramının elbette psikolojik bir etiket taşıması gerekir: çünkü bu süreç, uzmanca bilgilerin kullanılmasını ve bu bilgiler aracılığıyla yapılan (hem olumlu hem de olumsuz olabilen) bir 'değerlendirme' içermelidir. Fakat buradaki eleştiri elbette kişisel deneyimlerinden kaynaklanan, kişinin kendine özgü görüşlerini, yorum ve değerlendirmelerini içerebilir.

"Eleştirel düşünce"yi ise, "eleştiri" kavramından ayırmak yerinde olacaktır. Eleştirel düşünce (critical thought), nispeten yakın zamanlarda, iletişim araçlarının gelişmesi ve toplumsal değişim sonucunda özel bir önem ve içerik kazanmıştır. Eleştirel düşünce öncelikle zihinsel bir tavır alıştı; dolayısıyla da bir eyleme işaret etmesi gerekmez. Burada özellikle olaylara veya görüşe sorgulayıcı bir bakışla yaklaşmak sözkonusudur. Diğer bir ifadeyle "eleştirel düşünce" bir tutumun, bir bakış açısının adıdır.

Böyle bir tutumun dışında eleştirel düşünüşten (critical thinking) söz etmek yerinde olacaktır. Burada bir eylemin varlığına gönderme yapılmaktadır. Bu eylem, eleştiriden farklı olarak, sistematik bir yaklaşım içerir ve belirli bir yöntem veya yöntemlerin kullanılmasını gerektirir; dolayısıyla, bireye ilişkin olsa da, bir nesnellik taşır. Bu süreçte kişinin bilgi ve becerisinin önemi büyüktür. Eleştirel düşüncede sorgulama, tekil içeren bir olguya değil de sistemin veya ileri sürülen görüşlerin doğruluğuna ve tutarlılığına yöneliktir; bu noktada artık, kuşku beslenen bir tutum değil de bilinçli ve teknik bir bakış karşımıza çıkar. Bu sebeple de bilgi ile birlikte yürüyen bir deneyim, eleştirel düşünebilmeyi tanımlayan ve olanaklı kılan bir yöntem sözkonusudur.

Bireyler; artan bilgi ve becerileriyle paralel olarak gelişen zihinsel yetenekleri sayesinde kendilerine güvenir hale geldikçe, eleştirel tutum kişinin yaşam tarzını belirleyen ve biçimleyen bir özellik haline alır. Eleştirel düşünce zihinsel bir tavır alıştı; bu sayede bireyler, kendi başlarına çözüm üretebilir, mensup oldukları kültürel değerleri geleceğe taşıyabilir, sorunlara bilgi ve yetenekleri aracılığıyla

çözüm aratabilirler; böylece "birey olabilme"nin koşulunu gerçekleştirirler. Bu sürecin sağlıklı ilerleyebilmesi için eleştiri olgusunun, bu sempozyumda olduğu gibi, inceleme konusu yapılması gereklidir.

Eleştirel düşünebilmenin teknik bir kavram olarak önemli bir özelliği, öncelikle mantık ve felsefe ağırlıklı bir karışımdan oluşan özel bir yöntem kullanmasıdır. Bu sayede, öğrenilebilir, eğitimi verilebilir, dolayısıyla nesnel bir yöntem olma özelliği kazanır. Eleştirel düşüncenin nesnel bir özellik taşıması, onu kişisel veya psikolojik bir tavır alış olmaması demektir. Eleştirel düşüncenin önemi, aslında öğretilebilir/öğrenilebilir ve dolayısıyla nesnel olmasının da dışında ve ötesindedir. Çünkü günümüz iletişim araçları toplumun düşüncelerini ve bireylerin düşünce ve duygularını belirlenen hedeflere yöneltmede yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Bu noktada, bireyin ve toplumun korunmasında, eleştirel düşünce sahibi bireylere özellikle ihtiyaç vardır.

Çağımızın iletişim araçlarının baş döndürücü gelişimi, yoğun bir dezenformasyon olgusunu da beraberinde getirmektedir. Doğruyu yanlış ve yanlış doğru gibi göstermek, doğru olanın içine yanlış olanı katmak, doğru olanı çarpıtarak gözden düşürmek, doğru olanı abartıp sulandırarak değerini düşürmek ve böylece hedef şaşırtmak, yanlış olanı sevimli hale getirip benimsenilmesine zemin hazırlamak ve elbette insanların düşüncelerini korkuyla, menfaat sağlayarak, yalanla ve vaatlerle etkilemek bir dezenformasyon/akıl karıştırma olgusunun çağdaş uygulamasıdır. Bu olgunun yaygınlık kazanması, kabul görmesi, sevimli bir biçimde sunulmasında temel etken, son derece gelişmiş ve günlük yaşamın bir parçası haline almış iletişim araçlarıdır. Bu araçlar, bireyleri ve toplumu, bilgi sağanağı altında bırakmaktadır; böylece doğru ile yanlış ayırt etmek olanağı da ortadan kalkmaktadır. Doğru ile yanlış karıştırmak, yani dezenformasyon/kafa karışıklığı, kimi kişi ve kurumların iletişim araçlarını kullanarak bilinçli olarak uyguladığı bir yöntemdir; bu tuzağa düşmemek için koruyucu yöntemleri kullanmak kaçınılmazdır. Eleştirel düşüncenin önemli bir özelliği burada somut olarak karşımıza çıkmaktadır; çünkü bireyin bu ve benzeri tuzaklara düşüp aklını karşı tarafa teslim etmesinin nesnel ve temel dayanağı, eleştirel düşünce sahibi olmamaktır. Karşı tarafa aklını teslim etmek; milli ve manevi değerlerin yozlaştırılması, saptırılması, içlerinin boşaltılması veya kısaca toplumun harakiri yapması demektir.

Dezenformasyonun arka plandaki bir dayanağı da artık geçerli olmayan bilimsel bilgiler ve bu bilgiler üzerine inşa edilen felsefi yorumlardır; felsefe tarihi elbette bir bütündür ve tarihi süreci içinde onu kavramanın önemi hiçbir zaman değerini kaybetmemiştir. Antikçağ felsefesi, Ortaçağ'da İslam ve Hıristiyan teolojisinin inşasını sağlamıştır; fakat artık gerek bilimde gerek teknolojide, dolayısıyla da hem bireylerin hem de toplumun günlük yaşamında ve değerlerinde köklü değişiklikler ortaya çıkmıştır. Değişen bireysel ve toplumsal ihtiyaçların tespitinde ve tanımlanmasında eleştirel düşünceye gereksinim vardır; çünkü

eleştirel düşünce olmadığı taktirde bireyler ve toplum eski ve yeni arasında yanıltıcı tercihlerle yüzyüze kalmaktadır. Halbuki eskinin değeri ve önemi, yeninin değeri ve önemini ortadan kaldırmamaktadır. "Ya o ya da bu!" şeklinde birbirini dışlayan tercihler değil, birbirini bütünleyen uzlaşımlar bireylerin ve toplumun düşünsel ihtiyaçlarına çözüm getirebilir. Her çağ yeni gereksinimler tanımlamakta, bireylere bu doğrultuda sorumluluk ve görev yüklemektedir. Çevre bilinci, bireylerin her yönden donanımlı olması, geçmişin değerlerini günün koşullarıyla ilişkilendirmek içinde yaşadığımız çağın bir gereksinimidir. Eleştirel düşünce, öncelikle yeni ihtiyaçların tespit ve tanımında, eskinin artık geçerli olmadığı yerlerde yeni çözüm yollarının sorgulamasında kullanılabilecek eşsiz bir araçtır. Bu aracın işlerlik kazanmasını, öyle görünüyor ki, günümüzde bilim, felsefe ve mantık sağlayabilir. Bu üçlü genel olarak insan düşüncesinin, özel olarak da sağlıklı bir eleştirel düşünce yönteminin inşa edilmesine olanak verebilecek, zemin hazırlayabilecek disiplinlerdir. Kolayca fark edilebileceği gibi, her üç disiplin de, tarih boyunca insanlığın önünü açmıştır; değişimin ileri doğru gerçekleşmesi için bu üç disiplin, kendi aralarında da etkileşerek, yeni ufuklar tanımlamışlardır. Eleştirel düşüncenin önemli olduğu ama fazla dikkat çekmediği yer, tarihsel sürecin hayranlıkla hatırlanarak yadedilmesi yerine eleştirel yönden ele alınarak günün (düşünsel) sorunlarına çözüm arama olanağı sağlamasıdır.

Felsefe ve mantığın Antikçağ'dan başlayarak Ortaçağ İslam ve Hıristiyan dünyasında şekillenerek günümüze uzanan serüveni, günümüz düşünce modelinin ilk örneklerini (prototipini) oluşturmuştur. İslam dünyası, Antikçağ felsefesini monoteist açıdan yeniden kurgulamıştır. Bunun için de mantık ve felsefeyi kullanmıştır. İslam dünyası, Antikçağ felsefesini monoteist açıdan yorumlayarak yeniden inşa etmiş, bunun için de bizzat felsefinin Antikçağ'da biçimlenmiş temel ilkelerini ve mantığı kullanmıştır. Bu süreç, eleştiriye eleştirel düşünüşten ayıran, eleştirel düşüncenin tarihi gelişimi içindeki yerini ve önemini gösteren en olgun ve yetkin örnek durumundadır. Çünkü İslam dünyası Antikçağ felsefesini sadece 'eleştir'ip kendinden uzak tutmak yerine, kendi ilkeleri çerçevesinde eleştirel bir bakışla ele almış ve içselleştirilmiş, böylece yenisini inşa edebilmiştir. Bu süreç aslında eleştirel düşüncenin eşsiz bir örneği durumundadır; çünkü eleştirel bakış, sistemin bütünü (yani Antikçağ felsefesini) hedef almış, çağının sorunlarına cevap verecek, hatta çözüm getirecek şekilde felsefenin yeniden inşa edilmesine de olanak sağlamıştır. Böylece çağının sorunlarına kendi özgün teolojisi çerçevesinde çözüm getirebilmiştir. Ortaçağ İslam dünyasının felsefeye olan katkısını bu açıdan görmek, onu öneminin ve gerçek değerinin yeniden düşünülmesine vesile olabilir.

Benzeri bir durumu günümüze uygulanmak kaçınılmazdır; bunun için eskiyi günümüze taşımaya çalışmak yerine, eleştirel düşüncenin günümüzün bilim, felsefe ve mantık verileri ışığında biçimlenen yöntemini kullanmak gerekir.

Çünkü Newton ile birlikte yeni bir doğa anlayışı ortaya çıkmıştır; Aristoteles fiziği çerçevesinde yorumlanan fizik nesne anlayışı üzerine inşa edilen bir teoloji açıklama gücünü artık yitirmiştir. Newton fiziğine bağlı nesne tasavvuru bile geçerliliğini yitirmiştir; rölativist fizik ve kuantum fiziği, hatta kaos fiziği bize yepyeni bir fizik dünya ve nesne tasavvuru sunmaktadır. Günümüz teoloji anlayışını bu veriler aracılığıyla inşa etmedikçe, eskiye duyulan özlem, günümüzü anlama ve sorunlara çözüm üretmede yeterli olamayacaktır. Sorunun sadece yeni fiziğin verilerinin dikkate alınmasıyla da çözülmesi sözkonusu değildir; 19.yy ile birlikte (Aristoteles mantığı dışında) yeni bir mantık anlayışı ortaya çıkmıştır. Bunlara günümüz felsefesinin ortaya koyduğu verileri de eklemek gerekir. Dolayısıyla da günümüz sorunlarına çözüm üretebilecek eleştirel düşünüşe yani Ortaçağ'ı inşa etmiş ama artık yeniden canlandırılması gereken, dolayısıyla da günümüz için geçerli olan bir "eleştirel düşünce"ye gerek vardır. Bunun için de Newton'un bilim anlayışını ve buna ilave olarak günümüz bilimini, bunun (başta biyoloji olmak üzere) çeşitli uygulamalarıyla ilişkili felsefi bakışı, en önemlisi de 19.yy'dan başlayan mantık çalışmalarını bilmek kaçınılmazdır. Toplumsal ve bireysel gelişimi ve değişimi anlayabilmek, onları kendi bünyemize uygun yorumunu oluşturabilmek için, günümüz bilim-felsefe-mantık çalışmalarının biçimlediği eleştirel düşünceye çok büyük ihtiyaç vardır. Ancak bu sayede günümüz insanının sorunlarını doğru tespit etmek ve çözüm üretmek mümkün olabilir; ve geçmişe duyulan, içi gittikçe boşalan gurur, yerini çözüm odaklı bir sisteme bırakabilir.

Eleştirel düşünebilmenin diğer önemli özelliği, bireyin bu yöntemi kendi kendine de uygulayabilmesidir; böylece birey kendi inançlarını en saf ve özgün haliyle koruyabilme ve yaşayabilme şansı da elde edecektir. Çünkü eleştirel düşüncenin önde gelen özelliklerinden birisi, dezenformasyona karşı etkin bir koruma aracı olması, yani bireyin etki altında kalmadan kendini tanıması ve keşfetmesine böylece günün ihtiyaçlarına uygun olarak kendi düşünsel (entellektüel) dünyasını inşa etmesine, ona varlık kazandırmasına olanak vermesidir.

Bireyin kendini tanıması, keşfetmesi, doğru ve gerçekçi biçimde çağın ihtiyaçlarına uygun olarak inşa etmesi, toplumun da kendini bu doğrultuda yenilemesi şüphesiz zamanla ve bir süreç içinde gerçekleşebilir; ve bu süreç arka planda bireylerin belirli bir birikimine de sahip olmalarına bağlıdır. Bunun için de bireylerin üniversite ve hatta lise düzeyinde "eleştirel düşünce" esaslarına hakim olmalarını, bu konuda eğitim almalarını ve bilgi sahibi olmalarını temel bir koşul olarak görmek yerinde olacaktır. Ancak bu sayede bireyleri ve toplumu sosyal medyanın çağımıza özgü olumsuz yönlerinden korunmak mümkün olur. Bunun için de özellikle felsefeye, günümüz bilimsel çalışmalarının bilinmesine ve mantık eğitimine ihtiyaç vardır. Bunun en güzel örneği, felsefenin ve mantığın özellikle ve öncelikle Ortaçağ İslam dünyasında oynamış olduğu roldür.

Teolojilerin vahiy üzerine inşa edilmiş temel parametrelerini değiştirmeye çalışmak elbette sözkonusu değildir; hatta ne gereklidir ne de mümkündür. Fakat bu teolojilerin Ortaçağda biçimlenmiş olan formunu bugün de kullanmak sadece bir kandırmacadır. Her çağ, bireyi ve toplumu kendine özgü sorunlarla kuşatır; bu sorunların tanımlanması ve çözüm yollarının aranması yeni araçların kullanılmasıyla mümkündür. Ortaçağın hakikat arayışından günümüzde post-truth'a geçiş yapmış bir anlayış karşısında yine mantık ve felsefeyi kullanmak, ama artık bu araçların yeni formlarını ve onların uygulamalarını dikkate almak kaçınılmazdır. Bu iki disiplinin 2500 yıllık serüvenleri içinde her türlü değişime rağmen toplumun ve bireylerin yaşamında oynadıkları roller değişmemiştir. Bunu da kendini yenileyerek yapmıştır. Konumuz açısından baktığımızda, hem çağımızı karakterize eden hem de günümüz sorunlarının biçimlenmesinde etkin olan çok temel iki özellik, iletişim olanaklarının adeta sonsuz çeşitliliği ve bilgiye ulaşmada geline noktasıdır; bu durum eleştirel düşüncenin önemini de arttırmış durumdadır. Çünkü iletişim olanaklarının ve bilgiye ulaşmadaki kolaylık, bilgi kirliliğine (dezenformasyona) da zemin hazırlamaktadır. Bunun tüm toplumu ilgilendiren çağdaş bir örneği Covid 19 pandemisidir. İnsanların itibar ettiği birbirine zıt haberlerin hepsini akılda tutmak herhalde mümkün değildir. Eleştirel düşünebilmek, çağımıza özgü yapıyı anlayabilmek ve bireyler ile toplumu tehlikelerden koruyabilmek için son derece önemlidir; ve elbette hem felsefe hem de mantık eleştirel düşünebilmenin kurucu unsurlarıdır.

Yukarıda da işaret edildiği gibi eleştiri ile eleştirel düşünebilmek birbirinden farklı özelliklere sahiptir: "eleştiri" kavramının kişisel bir tavır alış özelliği taşıdığını, eleştirel düşünebilmenin ise teknik bir beceri gerektirdiğini, eğitimle kazanılabildiğini ve nesnel özellik taşıdığını tekrar önemle vurgulamak yerinde olacaktır. Bu ayırım, onların kullanım alanlarının farklı olduğunun da bir göstergesidir. Özellikle de inanç konusunda bu ayırımın önemi son derece belirgindir.

Her birey inançları konusunda haklı olarak fazlasıyla hassastır. Dini inançlar, kulüp taraftarlığı, hobi olarak benimsenmiş alışkanlıklar, bireylerin günlük yaşamını düzenleyen hatta anlam veren tercihlerini ve ritüellerini biçimlendirir. Çok iyi bilindiği gibi, bireylerin bağlı olduğu veya bağlılık hissettiği kişi ve kurumlar, farklı özellikte inançlar üzerine kurulmuşlardır. Gerek bireyler gerekse toplum bu gibi inançlar konusunda son derece hassastırlar ve yöneltilecek eleştirilere karşı da son derece duyarlıdırlar. Bu hassasiyetin kaynağında saf duygular ya da çıkarlar bulunabilir; yani birbirinden çok farklı parametreler tarafından belirleyebilirler. Bu durum, eleştiri ile eleştirel düşünce arasındaki ilişkinin ve farkın özenle dikkate alınmasının da önemli bir gerekçesidir. Çünkü eleştirel düşünebilmek, özellikle duygu temeli üzerine inşa edilmiş olan çeşitli tür inançların yönlendirdiği bireylerin kararlarını sağlıklı olarak verebilmelerine de kapı açacaktır

Şüphesiz bireyler farklı konularda inanç sahibi olabilir; ve bu son derece de doğaldır. Asıl sorun, bireylerin inançlarının kolayca fanatizme dönüşebilmesidir. Böyle bir duruma düşmekten elbette sihirli bir değnek aracılığıyla kurtulmak sözkonusu değildir. İnsanlar ve toplumlar arasında, farklı nedenlerle de olsa, fanatizmden kaynaklanan çatışmalar her dönem olmuştur ve olacaktır. Ne var ki tarih, bu gibi olayların önlenmesi, durdurulması veya hiç ortaya çıkmaması için bazı şeylerin yapılmasının mümkün olduğunu göstermektedir.

100 yıl savaşları ile 30 yıl savaşları olarak bilinen dönemlerde, aynı inanca sahip olsalar bile, insanların birbirlerini nasıl öldürdükleri bilinmektedir; bu dönemlerden sonra Batı'da tolerans fikrinin gelişmiş olması, sebep-sonuç ilişkisi içinde kavranılabilecek bir olgudur. Günümüzde islam coğrafyasında ortaya çıkan katliamların arkasında elbette birçok kışkırtma ve çeşitli parametrelerin belirlediği etkenler mevcuttur; ama açıktır ki sorunun muhatabı İslam dünyasının inanç üzerinden kullanılması sözkonusudur. Eleştirel düşünebilmek, inançların kendisini değil, bu inançların doğru ve amacına uygun kullanılabilmesini konu alan bir yöntemdir.

İnançlar bireyleri ve toplumu kolayca eleştiriye kapalı hale getirebilmektedir; özellikle de işlerin iyi gitmediği dönemlerde bireyler ve toplum, inançlarına daha sıkı sarılmayı bir kurtuluş ve sorunlara çözüm aracı olarak görebilmektedir. Bu durumda "**daha çok**" inanmak gereği, bir çevre baskısı olarak dalga dalga yayılmaktadır. Öfke, duygusal patlamalar, nefret duygusu doruk noktasına ulaşmakta ve bu gibi etkenler çözümsüzlüğün parametreleri haline almaktadır. Örneğin spor kulübü taraftarı, alınan kötü sonuçlar karşısında yaşadığı üzüntü, hayal kırıklığı gibi duyguların etkisiyle fanatikleşmekte, öfke patlaması yaşamakta, sonuçta da hiçbir rasyonel çözümü düşünemez hale gelmektedir. Buradaki çözüm, **daha çok** inanan, daha çok üzülen, daha çok öfkelenen bir taraftar olmak yerine "**daha iyi**" bir taraftar olmakla sağlanabilir. Diğer bir ifadeyle, içinde öfke, üzüntü, hayal kırıklığı, acele çözümler içeren eleştirilere değil; içinde sağduyu, akıl ve mantık, bilgi, itidal, liyakat barındıran bakış açısına -eleştirel olarak düşünebilmeye- ihtiyaç vardır. Bu bakış açısı elbette içinde eleştiri de barındıracaktır; ama çözüm için öncelikle hatanın, yanlış olanın soğukkanlı bir şekilde tespitine ve analizine, sonra da bilgi ve liyakate dayalı çözümlere gerek vardır: yani kısaca "eleştirel düşünebilmek gerekmektedir. "Daha çok"tan "daha iyi"ye geçiş için duyguların yerini bilgi ve deneyime bırakması temel koşuldur; bu geçişi gerçekleştirmek hiç de kolay değildir. Ne var ki her şeye rağmen burada da bir yerden başlamak gereklidir; tarihi süreç içinde felsefe ve mantığın oynamış olduğu geleneksel rol, başlangıç noktasının olsa olsa eleştirel düşünce eğitimi olacağını göstermektedir. Bu toplantıda eleştirel düşünceye ayrı bir oturum olarak yer verilmiş olmasını son derece önemli tarihi bir başarı olduğunu düşünüyorum.

Şu noktayı sürekli vurgulamak yerinde olacaktır: eleştirel düşünebilmek eylemi (critical thinking), öğrenilebilir birtakım bilgiler aracılığıyla gerçekleşebilecek bir eylemin adıdır. Eleştirel düşünce (critical thought) ise kültürel bir arka planın biçimlediği kişisel bir tutumun adıdır. Eleştiri ise bir eylem, söz veya metin ile ilgili büyük çoğunluğu olumsuzluk içeren kişisel bir görüş ileri sürmektir. Eleştirel düşünce eylemi toplumda ve bireylerde kabul gören, değer verilen bir tutum halini almadıkça eleştirel düşünüp bakabilmek de varlık kazanamaz. Eleştirel düşünce, hoşgörünün (toleransın) birkaç adım ilerisindedir; çünkü bir insan diğer bir insanın davranışını benimsemese de hoşgörebilir. Ne var ki bu tutum ('eleştiri'yi değil) eleştirel düşünebilmek eylemini beraberinde getirmediği takdirde, hoşgörülen hata yine tekrar edilecektir. Bir kişinin davranışını veya düşüncesini eleştirmek, yani hata olarak görülen eylem veya düşüncenin dile getirilmesi bile beraberinde karşı tarafın kendini savunma mekanizmasının devreye girmesiyle sonuçlanır. Bu durum sonuçta kolayca karşılıklı suçlamaya sebep olur.

Eleştiri konusu söz veya eylemler genellikle kültürel bir arkaplan üzerinden tanımlanmaktadır. Bu kültürel arka plan, nelerin eleştirilmesi gerektiğini (genellikle örf, âdet, alışkanlık, sevap/günah gibi kalıplar aracılığıyla) belirlemektedir. Bu belirlenim, eleştirinin kolayca tekdire dönüşmesine sebep olmaktadır; çünkü bireysel ve toplumsal tutum, tavır, söz ve görüşler de bu kalıplara göre sınıflandırılmıştır.

Eleştirel düşünce, eleştiriden farklı olarak, tanımlı ve sistematik bir yönetime gerek duyar. Bir düşünce veya bir görüşe eleştirel yaklaşım, sistematik bir yapının inşa edilmesiyle sağlanabilir. Bu sistematik yapı ise mantıksal/ matematiksel bir kurgu içerir. Bilimsel sistemlerde bu kurgu, bazı istisnalar dışında genellikle sağlam bir şekilde inşa edilmiştir. Halbuki günlük yaşamda tercihlerimizi, kararlarımızı, yorum ve değerlendirmelerimizi içeren görüşlerde sağlam bir kurgudan söz etmek hiç de kolay değildir; çünkü hırslar, inançlar, öfke, acıma, sevgi ve hoşlanmama gibi duygular bu sistemin yapı taşlarını oluşturur. Günlük yaşamda özellikle siyasi konularda öfkelerin yön verdiği eleştiriler, -eleştirel düşünce devreye girmediği- öfke ve kızgınlığın beslediği bir kısır döngünün ortaya çıkmasına kolayca zemin hazırlarlar.

Eleştirinin kolayca öfkeye, duygusal tepkilere, kızgınlıklara sebep olmasının tek sebebi inançlar değildir; konuşma dilinin özelliklerinden kaynaklanan belirsizlikler de eleştiriyle birlikte çeşitli sorunların ortaya çıkmasına sebep olabilir. Konuşma dili, temel iletişim aracı olarak, son derece kusurludur. Konuşma dili, içinde örtük olarak barındırdığı kişisel tercihleri, beğenileri ama aynı zamanda çıkarların beslediği kabulleri ve keyfi akıl yürütmeleri de (genellikle örtük olarak) aktarmaya çok uygundur. İşte bu noktada, gerek kişisel gerek toplumsal açıdan doğru karar verebilmek, hatta bazı durumlarda da ruh

sağlığını koruyabilmek için eleştirel düşünüp bakabilmek son derece önemli ve gereklidir.

Bir bilgi sistemi (buna her sistemli bilgi de denilebilir) birtakım öncüllerden ve bu öncüllerden hareketle elde edilen sonuç önermelerinden oluşur. Önermelerin arasındaki bağ da, bir çıkarım ilişkisi bildiren "o halde" ifadesi aracılığıyla kurulur. Öncüller ile sonuç arasında kurulan "o halde" ilişkisi mantık kurallarına uymak zorundadır. Aksi taktirde çıkarım doğru olmayacaktır. Yani öncüller doğru olsa bile sonuç önermesinin öncüllerle bir uygunluğundan sözle etmek mümkün olmayacaktır. Bu yapı aynı zamanda dedüktif bir bilgi sistemi tanımlamaktadır.

Başta bilimler olmak üzere çeşitli bilgi sistemleri, aksiyomatik/dedüktif bir yapıdadır. Bu tür sistemlerin temelinde, bir anlamda da çıkış noktasında (yerine göre aksiyom, yerine göre varsayım, yerine göre inanç, yerine göre hipotez vs adında) birtakım kabuller bulunur. Bilgi sistemlerinin yapısı ve işleyişi, mantık-dil-felsefe üçlüsünün konusunu oluşturur. Eleştirel düşüncenin dil, mantık ve felsefe ile ilişkisi sebepsiz değildir; çünkü dikkat edilirse, dedüktif özellik taşıyan herhangi bir bilgi sisteminin eleştirisinde, aksiyomların kendisi ve aksiyomlar ile sonuç önermeleri arasındaki ilişki önemli bir yere sahiptir

Bilim de dahil olmak üzere öncül/aksiyom konumunda olan önermelerin seçimi (özellikle inanç sistemleri dışında) yoruma/eleştirel düşünceye açıktır. Çünkü dedüktif bir sistemde çıkış noktasında bulunan öncüller değişirse bütün bir sistem de değişmektedir. İnanç sistemleri vahiy üzerine kuruldukları için elbette farklı bir konumda bulunurlar. Ne var ki inanç sistemleri için sorun da tam bu noktada karşımıza çıkmaktadır: çünkü temele konulan ve aksiyom konumunda olan, vahiy ile verilmiş ilkelerin tek bir yorumu olmadığı gibi, çağa ve topluma göre farklı yorumlanması da mümkündür; hatta gerekli bile olabilir. Nitekim, yukarıda işaret edildiği gibi, aynı dine mensup insanların birbirlerine karşı yürüttükleri savaşların arka planında sözkonusu ilkelerin farklı yorumları yatmaktadır. Eleştirel bakış, rasyonel olarak kurgulanmış sistemlerin çıkış noktasındaki kabulleri elbette konu olarak alabilir; fakat eleştirel düşünce bununla sınırlı değildir. Özellikle temel kabuller ve onlardan türetilmiş yargılar arasındaki karmaşık ilişkinin gözden geçirilmesi her zaman gerekli olabilir. Çünkü bu ilişki yorumlara açıktır; dolayısıyla çeşitli hataların yapılmasına da olanak verir. Konumuz açısından önemli olan diğer bir nokta, bilimsel bir sistemin temel kabulleri, çeşitli felsefi sistemlerin, dünya görüşlerinin, inanç sistemlerinin, astrolojik yorumların, toplumsal değerlerin üzerine inşa edilen kültürel yaşantının dayanaklarını oluşturmasıdır. Bu durum, bilimsel bir sistemin eleştirel düşünce ile olan ilişkisinin ne kadar önemli olabileceğinin bir göstergesidir.

Dedüktif sistemlerde temele konulan kabuller/aksiyomlar, bireysel kararlarımız, toplumsal/kültürel yapıyı biçimleyen değerler sistemi için ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü aralarındaki ilişki yoruma ve dolayısıyla hata yapmaya açıktır. Bu durum, sadece toplumsal ve bireysel dünya görüşlerinin kendisinin değil, yapısının, işleyişinin, kurgulanmasının da eleştirel bakışa fazlasıyla ihtiyaç duymasını gerektirmektedir; daha yerinde bir ifadeyle, eleştirel bakış olmadan dünya görüşlerinin ve dolayısıyla değerler sistemlerinin sağlıklı olarak kurulmaları, işlemeleri ve kullanılmaları hiç de mümkün görünmemektedir.

Teolojik içerikli bir inanç sistemi, temelde aksiyom görevi gören vahiy üzerine kurulmuştur. Fakat bu temeldeki aksiyom, zamana, topluma, kültüre ve en önemlisi de dışarıdan gelen yönlendirmelere bağlı olarak (beğenme/nefret etme, günah/sevap, iyi/kötü, doğru/yanlış gibi) öznelliğe açık kabullerin de çıkış noktasında bulunur. Burada eleştirel düşüncenin konusunun vahyin kendisinin olması hiç de gerekli değildir; sorun, bu kabullerden ne gibi sonuçların çıkarılabileceğidir. Aynı dine mensup kişilerin, aynı aksiyomları (burada vahiy'in kendisini) farklı sonuçlara ulaşarak birbirlerini öldürecek kadar zıt bir şekilde yorumlaması, mantık ve felsefe açısından son derece dikkat çekici bir olgudur. İşte eleştirel düşüncenin eğitim yoluyla öğrenilip uygulanabilmesi tam da bu noktada benzersiz bir konumda bulunmaktadır. Bu sayede, eğitime bağlı olarak, öznel bir olguyu nesnel bir şekilde ele alıp yorumlamak imkanı elde edilebilir.

Felsefe ve mantık, her türlü bilgi sisteminin kurucu unsurları konumundadır. Felsefi yorumlar, dedüktif bir sistemin iç dinamiğinin ve aksiyomatik yapısının bir parçasını oluşturur. Mantık, düşüncenin bir aleti (organon) olarak, bir sistemin kurucu unsurlarının neler olduğunu bize söyler ve onların gerek kullanım gerekse işleyiş kurallarını tanımlar.

Aristoteles mantığı, asırlar boyunca, düşüncenin tek aleti (organonu) olarak anlaşılmıştır; ama günümüzde mevcut çeşitli mantık sistemleri, farklı kültürlerin farklı uygulama alanlarını tanımlamakta ve farklı yorumların yapılmasına olanak sağlamaktadır. İşte eleştirel düşüncenin eğitim ile kazanılmasının felsefe ve mantık ile olan ilişkisine burada yine karşımıza çıkmaktadır. Açıktır ki, eleştirel düşünebilmek (critical thinking), felsefe ve mantığın bir araç olarak kullanılmasını öngörmektedir. Fakat bunun için önce eleştirel düşüncenin/ düşünmenin (critical thought) kendisinin ne olduğunu, önemini ve gerekliliğini/ değerini toplumca kavramış olmak kaçınılmazdır.

Eleştirel düşünce, yukarıda sıklıkla işaret edildiği gibi, zihinsel bir tavır alış, tutum ve davranışı ifade ederken, eleştirel düşünüş, bu tutumun hayata geçirilmesini bir beceri olarak kazanmış olmayı ifade etmektedir. Eleştiri eylemi ise bunların da dışındadır; çünkü bir şeyi eleştirmek, beraberinde alternatif bir görüşün ortaya konulmasını gerektirmemektedir. Eleştiri, temelde bir şeye karşı olmaktır. Gerçi bir düşünce, görüş veya davranışın eleştirilmesi normal olarak

karşıt bir düşünce, görüş veya davranışın benimsenmiş olmasını gerektirir. Ne var ki bu karşı olmak, kişinin psikolojik durumu, inançları, kültürel arkaplanı, karakterine bağlı olabilir. Dolayısıyla da bir görüşün öznel bir gerekçeyle tercih edilmemesi pekala mümkündür. Bu psikolojik, kültürel, sosyal koşulların veya inançların biçimlendiği karşı oluşun, bir sonuca ulaşabilmesi, yani bir üst düzleme geçebilmesi için eleştirel düşünüşün devreye girmesi, eleştirel tutuma bir ispat sürecinin eşlik etmesi gerekir. Bu sayede eleştirinin bir adım ötesine geçmek, yani eşitri konusu tezin yanlış veya tutarsız olduğunu, belgelenemediğini veya yanlış belgelerin kullanıldığını veya yorumlandığını göstermek mümkün olur; bu imkanın mantık ve felsefe olmadan elde edilmesinin imkansız olduğunu söylemenin tam sırasındır!

Eleştirel düşünmenin, eleştirinin bir üst basamağı konumunda olması sebepsiz değildir. Çünkü eleştirel düşünmek, eleştiri olgusundan farklı olarak, bir şeye karşı olmayı gerektiremeyebilir; nitekim bir insan kendi görüşlerine de eleştirel bir yöntem kullanarak yaklaşabilir; veya bir bilim insanı kendi görüşlerini eleştirel bir şekilde ele alabilir ve eleştirilerine yine kendisi cevap vermek suretiyle görüşlerini savunma yolunu seçebilir. Aslında bu tutumun şaşırtıcı bir tarafı yoktur: nitekim bilim bir yönüyle eleştiriye kapalıdır ama eleştirel düşünceye açıktır: çünkü bilim, doğrulanmış önermelerden kurulur ama aynı zamanda yanlışlamaya da olanak verir; bu özelliği, bilimin eleştirel bakışa açık olduğunun da bir göstergesidir. Nitekim Newton sisteminin aksiyomları, yapı ve işleyişleri eleştirilebilir ve eleştirilmiştir; fakat hiç kimse "ben çekim yasasını eleştiriyorum veya ona karşıyım" dememiştir.

Bu sonuç bize eleştirel düşüncenin (critical thought) benimsenmesi için öncelikle bu konuda kültürel birikimin gerekliliğini de göstermektedir. Eleştirel düşünceye, yani bir tutuma, yaklaşım tarzına, bir bakış açısına sahip olabilmenin koşulu, kültürden ve eğitime bağlı bilinç sahibi olmaktan geçmektedir. Böyle bir tutumun hayata geçirilmesi ise eleştirel düşünebilmek eylemi (critical thinking) aracılığıyla olur. Eleştirel düşünebilmek, bir yöntem ve bilgi sorunudur; bu yöntemi mantık, felsefe ve dilin yapı ve işleyişinin bilmeden kullanmak elbette sözkonusu değildir.

Mantık, düşüncenin işleyiş kurallarının bilinmesini gerektirir; bu özellik bize doğru düşüncenin ve yanlışın ne olduğunu tanımlamak olanağı verir. Mantığın doğru kadar yanlışın ne olduğunu konu edinmesi, onun, eleştirel düşüncenin anlaşılması ve kullanılması konusunda çok temel bir konumda olmasının da gerekçesini oluşturur. Felsefe, bir anlamda soru sormak ve tutarlı cevaplar verebilmek sanatıdır. Tarih boyunca her çağın kendine özgü bilimsel, toplumsal, kültürel sorunlarının tespiti ve çözüm yolları bulunması hep felsefenin konusunu oluşturmuştur. Sorunların tespitinde şüphesiz eleştirel bir tutum kaçınılmazdır ve felsefe de böyle bir tutumun içselleştirilmiş en yetkin örneğidir. Eleştirel düşünüş açısından gerek felsefenin gerek mantığın, diğer

önemli özelliği, dil ile olan ilgileridir. Çünkü dil, düşüncenin bir aletidir; ve dil düşüncenin iletilmesi kadar kültürün de taşıyıcısı bir araçtır. Böyle bir aracın eleştirel düşünüş ile olan ilgisinin kurulabilmesi, böylece bireyin düşünce özgürlüğüne sahip olabilmesi ve toplumsal gelişimin önünün açılması, mantık ve felsefe vasıtasıyla elde edilebilir.

Bilimin eleştiriye değil de eleştirel bakışa açık bir yapıda olduğunu sıkça vurgulamak yerinde olacaktır. Dolayısıyla bir bilim insanı eleştiren değil, eleştirel düşünceye sahip olan insandır; şüphesiz bilimsel gelişim de karşı olmak/ eleştirmekle değil de neyin nasıl eleştirileceğini bilmek ve eleştirilenin yerine yenisini koyabilmekle sağlanır. Bu özelliktir ki bireysel ve toplumsal gelişimin gerçekleşmesinin de önünün açılmasına olanak verir. Eleştiri, eleştiriye getirir ve bu işlem kolayca herhangi bir sonuca ulaşmadan bir kısır döngü olarak devam edebilir. Eleştirmek yerine sorunu eleştirel düşünüş çerçevesinde ele almak, sorunun bir bütün olarak, sistemli ve nesnel bir şekilde değerlendirilmesini mümkün kılar. Özel olarak bilimsel eleştiri, genel olarak eleştirel düşünüş, eleştiriden farklı olarak bir sistemin yanlış olan, tutarsız olan veya deney ve gözlemlerle uyuşmayan yönleriyle ilişkilidir. Eleştirinin yerini eleştirel düşünüşün alabilmesi, bireylerin ve toplumun eleştirel düşünce (critical thought) bilincine sahip olmasına bağlıdır

Eleştiri yapmak ile eleştirel düşünebilmeyi karıştırmak, eleştirel düşünüşün yapı ve işleyişinin bir inceleme konusu olmaktan çıkmasına, önemsizleştirilerek üstünün örtülmesine sebep olmaktadır. Böyle bir durumda kişinin ve toplumun gelişime kapalı bir hale gerilemesi hiç de zor olmayacaktır. Çünkü günlük yaşamda bireyler, kızgınlık ve öfkeye bağlı olarak siyasi ve kültürel tercihlere dayanarak veya çıkarları doğrultusunda birşeyleri kolayca eleştirirler. Eleştirel düşünceye sahip olmak bir eğitim sorunudur. Eleştiri sarmalından kurtulup eleştirel düşünebilmeye geçiş, ilke ve yöntemini bilmeyi ve kullanmayı gerektirir; bu da bir eğitim sürecine ihtiyaç gösterir. Eleştirel düşüncenin bulunmadığı yerde fanatizm kolayca kendine uygun bir ortam bulmaktadır. Çünkü eleştiri, karşılıklı duygusal tepkilere ve giderek nefret ortamının doğmasına uygun bir kültürü besler; halbuki eleştirel düşünebilmek, sabırla ve dikkatle yol almayı, sorunun çözümü için denetlenebilir yöntemler araştırmayı gerektirir

Sadece eleştirmek, kişilerin tercihlerine, inançlarına, duygularına, kültürel değerlerine ilişkin sınırları aşmamakta, yapıcı ve olumlu bir sonuç üretememekte, tam aksine zamanla bir kör döğüşü halini alarak hızla fanatizme dönüşmektedir. Böyle bir fanatizm ortaya çıktıktan sonra da kolay kolay yok olmamakta, daha da kötüsü yıllarca sürececek derin sosyal travmaları da beraberinde getirmektedir. Toplumların ve bireylerin kaderini biçimleyen bu tür olaylar bize eleştiri ve eleştirel düşünebilme arasındaki farkın bir başka açıdan önemini de ortaya koymaktadır.

Yeni bilgiye ulaşmada eleştiri belki bir çıkış noktası sağlayabilir; fakat asıl gelişme, mevcut bilginin yeterli olmadığı, eksik veya hatalı olduğu yerin bulunmasına bağlıdır. Özellikle bilimsel gelişim, bu mekanizmanın en tipik örneği değil midir? Bilimsel düşünüşün bu özelliği, eleştirel bakışa bir model olarak elbette katkı sağlayabilir. Ne var ki bu yöntemin ayrıca öğrenilmesi ve kullanımının öğretilmesi gereklidir; çünkü, açıktır ki hiç kimse bireysel ve toplumsal sorunları fizik, kimya, biyoloji, matematik bilgisiyle çözümülemez. Bunun sebebi, günlük yaşamda eleştirel düşünebilmenin sahip olduğu kendine özgü dilsel ve mantıksal kurgudur. Sokrates'in meşhur "doğurtma yöntemi", kişinin bildiğini sandığı bir şeyi bilmediğini göstermesi bu konuda bilinen eski bir örnektir. Sofistlerin karşısındakini "ikna sanatı"nı para karşılığı öğretmesi de yine doğru düşünebilmenin ve yanlıştan kaçabilmenin kendine has bilgi ve beceri gerektirdiğini gösteren tipik bir örnektir.

Van'da 24-26 Haziran 2022 tarihinde yapılan ve TRB2 Uluslararası Eğitim Bilimleri Kongresi'nin ortaya koyduğu en önemli sonuçlardan birisi bence eleştirel düşünceyi gündeme getirilmiş olmasıdır. Konunun önemini yüksek sesle hep dile getiren değerli meslektaşım Prof. Dr. Halil Rahman Açar'a teşekkür ediyorum. Elbette tüm konuşmacı ve dinleyicilerin de konuya doğrudan ve dolaylı katkıları son derece önemli olmuştur.

Yukarıda sürekli olarak eleştirel düşünmenin öğrenmeye ve öğretilmeye açık kendine özgü kuralları olduğu vurgulandı, fakat bu sürecin özelliklerinin nasıl olduğu üzerinde durulmadı. Ayrı bir uzmanlık alanı olan bu konuda çok değerli çalışmaları olan Prof. Dr. Mehmet Hilmi Demir, Doç. Dr. Aziz Fevzi Zambak, Doç. Dr. Ekrem Ziya Duman ve Doç. Dr. Nazif Muhtaroglu'nun yayınları ve çalışmaları konuyla ilgilenenler için son derece önemli kaynaklardır.

Toplantının düzenlenmesinde emeği geçen Sayın Van Valisi Dr. Ozan Balcı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Hamdullah Şevli, Kongre Başkanı Sayın Prof. Dr. Fuat Tanhan'a ve değerli katılımcılara teşekkürlerimi sunuyorum

Prof. Dr. Şafak Ural
İstinye Üniv.
İnsan ve Toplum Bilimleri Fak.
Felsefe Böl.

Kaynaklar

BAŞERER DİLEK,DUMAN EKREM ZİYA (2020). MANTIKSAL DÜŞÜNME ÖLÇEĞİNİN GELİŞTİRİLMESİNE İLİŞKİN BİR ÇALIŞMA. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10(19), 15-40., Doi: 10.29029/busbed.638022 (Kontrol No: 6218502)

BAŞERER DİLEK,DUMAN EKREM ZİYA (2019). FELSEFİ SÜREÇ İÇİNDE DÜŞÜNME OLGUSU. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 9(2), 379-395. (Kontrol No: 5705046)

BAŞERER DİLEK,DUMAN EKREM ZİYA (2018). Akademisyenlerin Mantıksal Düşünmeye İlişkin Algıları. Yükseköğretim ve Bilim Dergisi, 8(1), 136-144., Doi: 10.5961/jhes.2018.256 (Kontrol No: 4285237)

Demir, M. H., Özdağ, C., (2018) "Mill'in reşitlik ölçütü: eleştirel düşünme ve yargıya varma gücü"
<http://acikerisim.maltepe.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12415/3524>

DUMAN, EKREM ZİYA (2018). BİR DÜŞÜNME TÜRÜ OLARAK ESNEK DÜŞÜNME. Turkish Studies, 13(26), 547-561., Doi: 10.7827/TurkishStudies.14432 (Kontrol No: 4751444)

Muhtaroğlu, N., (2022) Aklın Üç Yüzü. Eleştirel, Çok-yönlü ve Yenilikçi Düşünce, Bilge Kültür ve Sanat